

Jolanta Kowalik

Kompetencje władcy Wielkiego Księstwa Litewskiego jako najwyższej instancji sądowniczej: sądownictwo litewskie za panowania Zygmunta I Starego (zarys problematyki)

Meritum 6, 7-18

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**KOMPETENCJE WŁADCY
WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO
JAKO NAJWYŻSZEJ INSTYTUCJI SĄDOWNICZEJ.
SĄDOWNICTWO LITEWSKIE ZA PANOWANIA
ZYGmunTA I STAREGO
(ZARYS PROBLEMATYKI)***

Wielkie Księstwo Litewskie było monarchią dziedziczną, znajdującą się w omawianym okresie pod rządami przedstawiciela dynastii jagiellońskiej – Zygmunta I Starego. Władza wielkoksiążęca sprawowana przez monarchę była wyrazem suwerenności i jedności kraju. Tym samym władcę przedstawiono jako osobę o niepodważalnym autorytecie społecznym. Wielki książę litewski był źródłem wszelkiej praworządności w kraju, łącząc w sobie funkcje dzisiejszej władzy wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej. Jednym z najważniejszych atrybutów hospodara były uprawnienia jurysdykcyjne. Wynikały one z funkcji monarchy jako głowy państwa i jednocześnie właściciela całego państwa litewskiego¹, a także najwyższego sędziego, a od którego decyzji nie było odwołania. Miały one bowiem charakter sądów najwyższej instancji².

Sądownictwo było jednym z najważniejszych upoważnień nadanych monarsze z chwilą objęcia tronu. Wiązało się to z wizerunkiem władcy, kreowanym przez pisarzy doby odrodzenia, jako dobrego pana, mającego powinność wprowadzenia ładu i porządku w kraju, a przez to rozumiano obowiązek zapewnienia bezpieczeństwa swojemu ludowi³. W związku z tym

* Rozważania te stanowią rozwinięcie pewnych fragmentów pracy licencjackiej autorki pt. *Pozycja monarchy w Wielkim Księstwie Litewskim w I połowie XVI wieku*, napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Józefa Śliwińskiego.

¹ W. Kamieniecki, *Spółczesność litewska w XV wieku*, Warszawa 1947, s. 24.

² A. Sucheni-Grabowska, *Obowiązki i prawa królów polskich w opiniach pisarzy epoki odrodzenia*, w: *Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XV-XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 54-59.

³ A. Frycz Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej*, tłum. E. Jędrkiewicz, Warszawa 1958, s. 134; S. Orzechowski, *Dyjalóg albo rozmowa koło egzekucji Polskiej Korony; Quincunx*, w: idem, *Wybór pism*, opr. Jerzy Starnawski, Wrocław 1972, s. 335.

renesansowi autorzy (m.in. Andrzej Frycz Modrzewski i Stanisław Orzechowski) nakreślają cechy i przymioty, które musiał posiadać idealny sędzia – monarcha. Wyliczano więc takie zalety jak: umiarkowanie, zacność, mądrość, miłosierdzie, bezstronność i ogólna troska o dobro obywateli⁴. Wymienione cnoty kreują władcę na osobę godną naśladowania i wzór postępowania zgodnie z obowiązującym prawem. W myśl zasady, że „uprawnienia, nie tylko dano, ale także zadano”⁵, jako pierwszy warunek wypełniania tej powinności, zobowiązywał także monarchę do przestrzegania stanowionego prawa. Z chwilą, gdy, wstępując na tron, potwierdzał prawa i przywileje obowiązujące w państwie, stawał się jednocześnie „stróżem przywilejów”⁶ oraz „językiem praw pospolitych”⁷.

Monarcha był zatem najwyższą instytucją sądowniczą, ale nie jedyną. Część jego uprawnień została przekazana innym osobom i urządóm, które miały prawo wydawać wyroki w imieniu „Jego Miłości Hospodara”⁸. Byli to kolejno: wojewodowie, starostowie, marszałek ziemski, marszałek dworny i dzierżawcy⁹. W czasie nieobecności monarchy najwyższe grono sądownicze stanowiła

⁴ A. Frycz Modrzewski, op. cit., s. 122, 127–130; S. Orzechowski, op. cit., s. 335.

⁵ A. Sucheni-Grabowska, op. cit., s. 57.

⁶ S. Orzechowski, op. cit., s. 386.

⁷ Ibidem. Tak też było w przypadku Zygmunt I, gdy w 1506 r., wstępując na tron wielkksiążęcy, potwierdził obowiązujące w państwie litewskim prawa i przywileje nadane w 1492 r. przez Aleksandra Jagiellończyka w tzw. przywileju ziemskim. Ponownie do oficjalnego zatwierdzenia przez Zygmunta I funkcjonujących norm prawnych doszło w 1522 r., podczas wydania aktu o wyniesieniu Zygmunta II na tron wielkksiążęcy. Zob. *Przywilej ziemski Aleksandra Jagiellończyka z 1492 roku; Ułamek przywileju ziemskiego r.1506 od Zygmunta Litwie danego, Przywilejów potwierdzenie przy wyniesieniu na Wielkie Księstwo w roku 1522 Zygmunta Augusta* w: *Zbiór praw Litewskich od roku 1389 do 1529 roku, tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1569*, ed. T. Działyński, Poznań 1841, s. 58–66, 95–99, 124–126. Należy dodać, że w 1544 r. wraz z oddaniem władzy nad Wielkim Księstwem Litewski Zygmuntowi II Augustowi została przekazana mu także władza sądownicza. Jednakże głównym zarządcą państwa pozostawał nadal Zygmunt I. Zob. *Księstwo Litewskie*, w: *Lietuvos Metrika*, knyga nr 1. Užrašymų knyga 1, Vilnius 1998, (1380–1584), nr 10, s. 24; *Sądy litewskie*, w: ibidem, nr 11.

⁸ A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August. Król polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Kraków 2010, s. 222.

⁹ *I Statut Litewski y 1529 roku*, red. S. Layutka, I. Valikonyte, E. Gudavicius, Wilno 1991, rozdz. VI, art. 1, s. 159.

rada panów¹⁰. Warto podkreślić, że od wydania przywileju ziemskiego musiała ona towarzyszyć wielkiemu księciu przy sprawowaniu funkcji sędziowskiej¹¹.

Wyłącznie przed monarchą były sądzone osoby piastujące najwyższe stanowiska w kraju lub ze względu na posiadany status społeczny, wyłączone spod powszechnej jurysdykcji sędziowskiej, czyli członkowie rady, kniaziowie i panowie, wystawiający własne wojsko oraz członkowie szlachty litewskiej, którzy otrzymywali specjalny przywilej umożliwiający włączenie ich spraw pod bezpośrednią jurysdykcję wielkoksiążęcą¹². Z kolei władca mógł przyjmować skargi i wydawać wyroki czy to podczas pobytu w państwie litewskim czy w Koronie Polskiej, gdyż nie było żadnej pisemnej normy prawnej zobowiązującej go do wypełniania tego typu obowiązku na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ze względu na częste przebywanie monarchy w Koronie Polskiej było praktykowane, że pozwy sądowe były przyjmowane również bez względu na miejsce przebywania monarchy. Taka prawna sytuacja była akceptowana do 28 maja 1542 r., kiedy to Zygmunt I Stary oficjalnie nakazał rozstrzyganie spraw litewskich wyłącznie na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zabronił także, w przypadku jego nieobecności w kraju, wnoszenia skarg osobiście do niego, nakazując jednocześnie kierowanie pozwów do wojewodów i starostów¹³.

¹⁰ Rada wielkoksiążęca, która ostatecznie ukształtowała się na początku XVI wieku. Dzieliła się na dwa rodzaje: ścisłą i szeroką. W skład pierwszej wchodził: biskup wileński, wojewodowie wileński i trocki, kasztelanowie również wileński i trocki, starosta żmudzki oraz marszałek ziemski i kanclerz. W wyniku łączenia urzędu wojewody wileńskiego z urzędem kanclerza, starosty żmudzkiego z kasztelanem wileńskim lub trockim oraz wojewody trockiego z urzędem marszałka ziemskiego, sprawia to, że rada ścisła zwała się do grona pięciu osób, piastujących zarazem najważniejsze urzędy w państwie. Z kolei radę szeroką tworzyli wraz z połączeniem rady ścisłej, wszyscy wojewodowie, tworzonych stopniowo województw w państwie litewskim: kijowskiego, nowogrodzkiego, smoleńskiego, witebskiego, podlaskiego. Poza biskupem wileńskim, w obradach uczestniczyli pozostali dostojnicy kościelni – biskup żmudzki, łucki i kijowski. Pozostałymi urzędnikami świeckimi wchodzącymi w skład rady byli: podskarbi ziemski, hetman, marszałek dworski i marszałkowie hospodara oraz grono dygnitarzy ziemskich i dworskich: podczaszy, stolnik, krajacz, miecznik, kuchmistrz, koniuszy, podstoli, chorąży, podstoli, łowczy, pracownicy kancelarii wielkiego księcia, czyli pisarze i sekretarze. Z woli władcy, mogli także brać udział osoby obdarzone wyjątkowym zaufaniem przez wielkiego księcia oraz członkowie najważniejszych rodów kniaziowskich jak Ostrogscy, Czartoryscy, Słuccy. Zob. L. Korczak, *Litewska rada wielkoksiążęca w XV wieku*, Kraków 1998, s. 36-45; G. Błaszczuk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492-1569*, Poznań 2002, s. 73.

¹¹ W. Pocięcha, op. cit., s. 33.

¹² Ibidem.

¹³ *Устав королевский о запрещении Литовской шляхты переносить тяжёлые свои дела до Польши в: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею*, т. 2, Санкт-Петербург 1848, s. 389-390.

Najważniejszym zaś miejscem, gdzie można było zastać hospodara przy spełnianiu funkcji sądowniczych, był sejm. Ze względu na długie nieobecności władcy sejmy nie odbywały się często, a w związku z nagromadzeniem spraw nierządno były one przekładane na ponowny powrót monarchy na tereny państwa litewskiego¹⁴. Potwierdzeniem tej sytuacji jest porównanie liczby odbytych sejmów przez Zygmunta I i jego syna – Zygmunta II Augusta. Za pierwszego władcę sejmy odbyły się 23 razy, a za Zygmunta II Augusta do 1569 roku 12 razy¹⁵.

Należy wspomnieć o roli I Statutu Litewskiego wydanego w 1529 roku w celu wyjaśnienia pozycji monarchy i jego uprawnień sądowniczych. Zawierał on kodyfikację obowiązującego prawa litewskiego, przy tym ściśle regulował proces sądowy a jednocześnie potwierdzał rolę monarchy jako najwyższego sędziego¹⁶. Sądownictwu został poświęcony osobny rozdział oraz liczne poszczególne artykuły Statutu Litewskiego, co świadczy o próbie zapewnienia ładu w kraju i rzetelnego procesu sądowego. Zostało to zaznaczone w jednym z przepisów, w którym władca gwarantuje i jednocześnie nakazuje, że „wszitzci poddanij nassi, tak ubodzi, jako bogaci, któregokolwiek bi stanu bili rosneho, iednakim obiczaiem tim pisanim pravem sądeni bić”¹⁷. Potwierdzeniem tej powinności jest treść rozdziału o „sędziach”, w którym osoby upoważnione do pełnienia funkcji sądowniczych mają obowiązek „poddanijch nassiich inaczej sędzicz, spravovać, lecz theimi pisanemi pravi, któresmi wszistkijm poddanim nassim Wielkiego Xsiaństwa dali”¹⁸. W przypadku łamania prawa przez tych urzędników daje możliwość odwołania się do hospodara lub, w przypadku jego nieobecności, do rady panów¹⁹. Zapis omawianego artykułu miał zapobiegać bezprawiu i zapewnić poddanym państwa litewskiego możliwość otrzymania sprawiedliwego wyroku i dochodzenia własnych praw,

¹⁴ *Отложение sprawy пана Миколая Филиповского з князем Константином Острозским о дом, на его спальный, до приеханя гсдѣрского в Литву* 18.07.1510; *Отложение всех справ, на суд гсдѣрский належачих, на инший час, в тый дел по першом отложении*, 24.04.1536, *Отложение всех справ, на суд гсдѣрский належачих, на час инший под тою ж мощю*, 05.1541, w: *Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского*, ред. Й. Малиновский, t. 3, Томск 1901, s. 297-98, 351; *Отложение спры пани воеводиное Виленское з разными особами о разные кривды до приезде гсдѣрского к Литве*, w: *ibidem*, t. 4, s. 422-423.

¹⁵ A. Sucheni – Grabowska, *Zygmunt August*, s. 372.

¹⁶ J. Bardach, *Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym*, w: *idem, O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 25.

¹⁷ *I Statut*, rozdz. I, art. 9, s. 71.

¹⁸ *Ibidem*, rozdz. VI, art. I, s. 159.

¹⁹ *Ibidem*.

a także ostrzegał urzędników przed samowolą i nadużywaniem władzy. Uzupełnieniem tego artykułu był zakaz sądzenia i wydawania wyroków bez wiedzy oskarżonego, gdyż monarcha obiecywał nie karać na „zaoczne powiedane”²⁰, czyli proces musiał odbywać się jawnie i według ustanowionego oraz chrześcijańskiego prawa²¹. W przypadku bezpodstawnych zarzutów sam oskarżający mógł ponieść karę²².

Statut podkreślał także rolę rady wielkksiążęcej, składającej się z najważniejszych urzędników państwowych, która na czas nieobecności władcy wypełniała funkcje sędownicze. Dokument ten także wprowadził obowiązek corocznego gromadzenia się w Wilnie w celu sprawowania procesów sądowych²³.

Istniało wiele wykroczeń, które należały do wyłącznej jurysdykcji wielkiego księcia. Do tego grona zaliczono przestępstwa zwane „zdradą główną”²⁴, a przede wszystkim polegające na obrazie majestatu władcy i państwa, m.in. poprzez zdradę, obrazę słowną, ucieczkę do „nieprzyjacielskich krajów”²⁵, a także za takie przewinienia jak niedopełnienie powinności służby wojskowej²⁶, fałszowanie pieczęci, listów królewskich oraz ich otwieranie, niszczenie lub niedostarczanie do adresata korespondencji²⁷. Kara dotyczyła także obrazy lub pobicia urzędnika lub posła wielkksiążęcego²⁸. Sankcje dotyczyły osób naruszających prawa czy przywilej majątkowe władcy. W Statucie były wymienione takie przewinienia jak: grabież stad królewskich²⁹, kradzież na dworze wielkksiążęcym³⁰, bezprawne ustanawianie nowych ceł³¹. W zależności od rodzaju popełnionego przestępstwa mogła grozić kara od grzywny pieniężnej przez cielesną, utratę czci i mienia, aż do utraty życia³². Od wydanego wyroku przez monarchę nie można było się odwołać był on prawomocny, a za nie wypełnienie rozkazu groziła dodatkowa kara w formie pieniężnej lub pozbawienia wolności³³.

²⁰ Ibidem, rozdz. I, art. 1, s. 65.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

²³ Ibidem, rozdz. VI, art. 5, s. 165.

²⁴ W. Pocięcha, *Królowa Bona. Czasy i ludzie odrodzenia*, t. 3, Poznań 1958, s. 33.

²⁵ I Statut, rozdz. I, art. 2, 3, 4, s. 66.

²⁶ Ibidem, rozdz. II, art. 1, s. 91.

²⁷ Ibidem, rozdz. I, art. 5, 11, 12, s. 69, 73.

²⁸ Ibidem, rozdz. I, art. 6, s. 69.

²⁹ Ibidem, rozdz. XII, art. 1, s. 281.

³⁰ Ibidem, rozdz. I, art. 23, s. 85.

³¹ Ibidem, art. 21, s. 83.

³² A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August*, s. 224.

³³ Statut, rozdz. I, art. 23, s. 85.

Pewną innowacją wprowadzoną przez I Statut był obowiązek nałożony na wojewodów, starostów i dzierżawców, zgodnie z którym, podczas pełnienia funkcji sędziowskich mieli „obrać dwo ziemian, ludzi dobrych, wiarygodnych” i sprawować sądy wspólnie z nimi³⁴. Celami takiego postępowania było ograniczenie nadużyć urzędników i dopilnowanie rzetelności procesu sądowego. Geneza tego artykułu miała charakter wyraźnego kompromisu pomiędzy postulatami zwolenników wprowadzenia ustroju sędziowskiego na polski wzór, którym przewodziła królowa Bona, a możnowładcami litewskimi, sprzeciwiającymi się temu procesowi³⁵. Dane żądania były ponawiane na każdym sejmie, począwszy od 1544 r. aż do ich ostatecznego uwzględnienia w treści II Statutu Litewskiego z 1566 r.³⁶

Kodyfikacja prawa sądowego zawartego w I Statucie Litewskim była wielkim sukcesem ówczesnego społeczeństwa litewskiego. Ustanowione normy prawne były próbą usprawnienia wymiaru sprawiedliwości oraz całej organizacji sądownictwa w Wielkim Księstwie Litewskim. Choć z jej niedoskonałości zdawali sobie sprawę nawet potomni, pozwalając na wymierzanie sprawiedliwości wedle panującego obyczaju, wobec wykroczeń nieujętych w artykułach I Statutu Litewskiego³⁷.

Nie tylko prawo stawiało liczne zadania wobec monarchy. Wspominani pisarze epoki, oprócz wymienionych postaw idealnego sędziego, nie pominęli udzielenia władcy rad, które ich zdaniem były najlepszym sposobem realizowania uprawnień. Władca jako sędzia to osobistość troszcząca się o sprawiedliwość w kraju, a najlepszym środkiem tego realizacji, podkreślane przez Andrzeja Frycza Modrzewskiego i Stanisława Orzechowskiego, to podróże po kraju i osobiste wymierzanie sprawiedliwości przez władcę³⁸. Bezpośredni kontakt monarchy z poddanymi miał służyć oddziaływaniu na ich postępowanie, a osoba władcy miała stać się autorytetem godnym do naśladowania³⁹. Idea słuszna, ale trudna do zrealizowania, zwłaszcza w Wielkim Księstwie Litewskim, ze względu na częste i długie nieobecności monarchy. Zdominowane przez radę panów sądownictwo i administracja państwowa spowodowały, że na Litwie panowało bezprawie i samowola, a ten okres często określa się

³⁴ Ibidem, rozdz. VI, art. 3, s. 163.

³⁵ W. Pocięcha, op. cit., s. 78-79.

³⁶ L. Kolankowski, op. cit., s. 226.

³⁷ Ibidem, rozdz. VI, art. 1, s. 159.

³⁸ A. Frycz Modrzewski, op. cit., s. 132; S. Orzechowski, *Fidelis subditus w redakcji 2-jej z 1548 roku*, wyd. G. Saenger, T. Wierzbowski, Warszawa 1908, s. 65-69.

³⁹ A. Sucheni-Grabowska, *Obowiązki i prawa*, s. 85.

w historiografii jako rządy oligarchii magnackiej⁴⁰. Nie tak klarownie przedstawiała się sprawa postawienia przed sąd wielkoksiążęcy magnata, który majątkiem ziemskim niemalże dorównywał samemu monarsze. Moźni znali sposoby na uniknięcie kary, rzeczą często praktykowaną było np. nie przyjmowali listów z pozwami lub sami wymierzali sprawiedliwość według własnego obyczajowego prawa. Zygmunt I starał się zapobiegać temu zjawisku, ale o jego całkowitej skuteczności nie było mowy⁴¹.

O szerzącym się wewnątrznym chaosie za panowania Zygmunta I Startego świadczą także skargi samej rady panów, która, omawiając stan sądownictwa stwierdzała, że „wielu urzędników nie okazuje posłuszeństwa ich miłości panom rady”⁴². Były także przypadki nieposłuszeństwa wobec decyzji samego władcy⁴³. Dodatkowym państwowym problemem były konflikty pomiędzy

⁴⁰ G. Błaszczyk, op. cit., s. 74. O samowoli magnatów świadczą przypadki próśb skierowanych do monarchy o udzielenie pomocy i opieki na czas jego wyjazdu do Królestwa Polskiego. Tak było w przypadku podskarbiego ziemskiego, Iwana Hronostaja, który wystosował taki wniosek do Zygmunta I. Władca w odpowiedzi wyznaczył na opiekuna podskarbiego wojewodę trockiego – Jana Zabrzezińskiego, zob. *Лист гсударский, писанный до воеводы Троцкого Яна Забрзежинского, злецаючи ему в оброну и в приязнь, чсу отезду з велког. княз. Литовского, подскарбега земского пана Ивана Гроностаи в завазненню его с некоторыми панамы рады*, 29.11.1536, w: *Сборник*, t. 4, s. 433. O złej sytuacji sądowniczej pod rządami urzędników wielkoksiążęcych dowodzą liczne wpływające skargi na szerzące się nadużycia ze strony magnatów litewskich, które zamieszczone zostały w *Metryce Litewskiej*, dla przykładu: *До пана воеводы виленского пана Кгаштолда в кривде посполства виленского от воита и бурмистров*, 24.06.1524, w: *Lietuvos Metryka*, knyga nr 11 (1518-152), red. Dubonis, Wilno 1997, s. 170; *Лист до всех же панов на маршалка пана Александра Ходкевича*, 08.03.1523, nr 81, *Лист до Михаила Сопежица*, w: *Lietuvos Metryka*, red. L. Karalius, D. Antanavicius, knyga nr 14 (1524-1529), nr 123, Wilno 2008, s. 117, s. 122; *Лист писаны до старосты ковенского пана Яна Радивила в кривде мещан ковенских: о отняте пущи их, улицы в месте и о иншии розные речи*, 03.06.1531, w: L.M., red. A. Dubonis, knyga nr 15, (1528-1538), nr 97, Wilno 2002, s. 130-132.

⁴¹ W. Pocięcha, op. cit., s. 34-35. Jak wskazuje autor najczęstszymi formami wymierzania własnej sprawiedliwości przez możnych były tak zwane zajazdy, czyli zbrojne napaści na sąsiadujące posiadłości.

⁴² Cyt. za ibidem, s. 36.

⁴³ Ibidem, s. 36-37. Jednym z przykładów okazania nieposłuszeństwa wobec decyzji monarchy była tzw. sprawa Knyszyna. Majątek ziemski, należący do Radziwiłłów, został w testamencie przekazany przez Mikołaja Radziwiłła, biskupa żmudzkiego, Zygmuntowi II Augustowi. Z tą decyzją nie zgodził się Stanisław Mikołaj Radziwiłł, który próbując przeciwstawić się woli zmarłego, nie wpuścił urzędników królewskich na teren Knyszyna. Zygmunt I w odpowiedzi wystosował list, w którym tak zareagował na poczynania Radziwiłła: „my się takiej twojej wielkiej śmiałości dziwujemy, iż śmiałeś to przeciwko nam, gosudarze, uczynić, to co nikt w naszym państwie nie śmiał uczynić”. Dodatkowo monarcha rozkazał pojmanie i zatrzymanie sług Radziwiłła oraz odebrać posiadłości, nadane

magnatami. Władca zaangażowany w owe spory występował w roli najwyższego mediatora i rozjemcy. Nieustannie wnoszone skargi przez możnych i nierozwiązane konflikty pokoleniowe doprowadzały do tego, że monarcha był odciągany od innych ważnych spraw, a i przy tym owe nieporozumienia zdominowały bieg państwowego życia. Ilustrującym tego typu przykładem był spór pomiędzy Olbrachtem Gasztołdem, wojewodą nowogrodzkim (od 1508 r.), połockim (od 1514 r.), trockim (od 1519 r.), kanclerzem wielkim litewskim i wojewodą wileńskim (od 1522 r.), przedstawicielami rodu Radziwiłłów (Janem Radziwiłłem, marszałkiem królewskim i kasztelanem trockim, Mikołajem, wojewodą wileńskim i kanclerzem do 1521 r. oraz jego synami: Janem, podczaszym litewskim, Mikołajem, biskupem żmudzkiem)⁴⁴. Królowa Bona wraz z zaangażowaniem się w politykę państwa litewskiego (co miało na celu przezwyciężenie dominacji magnackiej) stała się jednocześnie aktywną stroną w procesach sądowych, zwłaszcza dotyczących bezprawnego

wcześniej przez Zygmunta I w dzierzawę. Zob. *Лист до всіх земель повіту Белського, аби бси збройно поспол з дворенином гсбарским ехали для взятя до рук гсдрских имени Кньишина, то князя Миколая Радивиля, бискупа Жмоитского, королю его млости записаного*, 24.02.1530, *О том же лист до самого пна Станислава Радивиля, воеводича Виленского*, 24.02.1530, w: *Сборник*, t. 4, s. 428-429.

⁴⁴ Konflikt pomiędzy Gasztołdem a Radziwiłłami początkowo dotyczył rywalizacji o stanowiska oraz konflikt o posag zmarłej żony Jana Radziwiłła, a będącej siostrą Olbrachta. Zob. *Вырок в справе пана Олбрахта Кгаштолда с паном Яном Радивилом о скарбы, по сестре его, за паном Радивилом будучой, позосталые*, 3.04.1503, w: *Сборник*, s. 379-381. Podłoże nienawiści potęgowało wysunięte przez Olbrachta oskarżenie o udziale Mikołaja Radziwiłła w spisku Michała Glińskiego w 1508 r. przeciwko państwu litewskiemu, co stało się podłożem aresztowania Radziwiłła. Okres rywalizacji Gasztołdsko-Radziwiłłowską określa się mianem wojny domowej, intensywnie i brutalnie toczonej zwłaszcza na Podlasiu, gdzie miał miejsce jeden z najbardziej zażartych konfliktów w okresie panowania Zygmunta I Starego, dotyczący graniczących ze sobą majątków ziemskich: Tykocina (posiadłość Gasztołd) i Goniądza (majątek Radziwiłła). Konflikt ten, połączony z licznymi najazdami na posiadłości, zdominował niemalże inne sprawy państwowe. Wskazują na to liczne interwencje monarchy w sprawie zażegnania konfliktu łącznie z karami finansowymi nakładanymi za najazdy zbrojne na terytorium sąsiada. Ostatecznym rozwiązaniem miała być ustanowiona komisja dla rozgraniczenia posiadłości, a jednym z rozjemców stał się Konstantym Ostrogski. Konfliktu nie udało się rozwiązać za życia Mikołaja Radziwiłła, który zmarł w 1521 r., ale aktywnie włączają się w nią jego synowie, Mikołaj i Jan Radziwiłłowie. W 1528 r. doszło pomiędzy nimi do tymczasowego porozumienia, skierowanego przeciwko polityce Bony. Zob. *Зарука межи воеводою Виленским паном Радивилом а межди воеводою Троцким паном Кгаштолдом 20 тысецей коп грошей о спокойное захованье* 15.12.1519; *Тут поселства пана его милости до короля и отказы противку пана ег мл поселств от короля до пана ег. мл., и од воеводы Виленского поселства до короля*, 1521 r., *Отложено на иинший час комисеи в справе пана Кгаштолта а паны Радивилами о границы и застья межи именем Тикотиноми Ганязем*, 13.07.1525, w: *Сборник*, t. 4, s. 385, 386-410, 419-421.

zawłaszczenia majątków królewskich⁴⁵. O ile na początku panowania Zygmunt I starał się zapobiegać bezprawiu, poprzez liczne nakładanie wysokich kar za nieposłuszeństwo⁴⁶, to z upływającymi latami panowania te interwencje stawały się coraz rzadsze i mniej intensywne⁴⁷.

Kolejnymi ważnymi przymiotami władcy pomocnymi przy wydawaniu wyroków były bezstronność i kierowanie się wyłącznym dobrem państwa⁴⁸. Przez cały okres rządów Zygmunta I nie można było mu zarzucić niewypełnienia owego obowiązku, a zwłaszcza braku chęci zaprowadzenia praworządności

⁴⁵ M. Bogucka, *Bona Sforza*, Warszawa 1989, s. 212. Zaciekle konflikty prowadziła przede wszystkim z największymi magnatami litewskimi, w szczególności z Radziwiłłami. Liczne zatargi graniczne wiodła z Jerzym Radziwiłłem m.in. o dobra Żerosławskie Bony graniczące z dobrami Kotry należącymi do Radziwiłła w województwie trockim. Zygmunt I powołał w 1533 r. komisję, aby rozgraniczyła posiadłości pomiędzy Boną a Radziwiłłem, zob. J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV-XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim*, Olsztyn 2010, s. 196-205. Dodatkowo Radziwiłł dopuszczał się licznych napadów na majątki Bony, w skutek czego monarcha wielokrotnie musiał ingerować przeciwko poczynaniom hetmana, wysyłając upominające listy lub nakładać kary pieniężne. Zob. *Радзiловские акты из собрания Российской национальной библиотеки. Первая половина века. Памятники истории восточной европы*, opr. M. Krom, t. 4, Moskwa-Warszawa 2002, s. 61-68. Z Olbrachtem Gasztołdem toczyła spór o powiat Bielsk, w której starostą był Gasztołd. Szlachta litewska chciała zrównania praw ze szlachtą polską, na wzór prawa funkcjonującego w powiecie drohickim, gdzie monarcha wydał daną ustawę w 1511 r. Szlachta postanawia, zatem wnieść wniosek do Bony o wykupienie ziemi bielskiej z rąk władczego magnata. Królowa zaangażowała się w tą sprawę, wnosząc odpowiedni wniosek do króla. Zygmunt I wydał wyrok na korzyść szlachty bielskiej. Jednak nastąpił czynny opór ze strony Gasztołda, który nie przyjął nakazu władcy. Na dodatek, w zemście, skutecznie blokował działalność instytucji sądowniczej w powiecie. Szlachta bielska, w poparciu przez królową, wspólnie wysłała zażalenie na starostę. Monarcha ponownie zareagował na samowolę magnata, rozkazując mu natychmiastowe przywrócenie działalności sądów na terenie danego powiatu, a sam Bielsk przeszedł w ręce Bony. Nie udało się natomiast zrównać praw szlachty litewskiej ze szlachtą Polską, gdyż przywilej na prawo Polskie został dopiero wydany za panowania Zygmunta II Augusta. Zob. W. Pocięcha, op. cit., t. 3, s. 99-100, *Przywilej na sądy starościńskie w ziemi drohickiej z 1511 roku*, w: *Zbór przywilejów litewskich*, s. 117-118. Dodatkowo Królowa także wносиła skargi na Gasztołda z powodu innych krzywd poczynionych m.in. na jej sługach, zob. *Do pana Gasztołda w sprawie dworzanina kropłowej jej miłości Iwana Chlebowicza o szkody, jakoby jego miłość od niego poczynione w Tykocinie*, w: *Lietuvos Metryka*, knyga nr 14 (1524-1529), s. 372.

⁴⁶ Kara nałożona przez hospodara litewskiego w formie pieniężnej nosiła nazwę „zaruki”. zob. *Положене заруки межи подкоморим паном Андреем Якубовичом и братом его Юрем а межи воеводою Троцким паном Григорем Остиком и сынами его милости паном Юрем и братею его 10 тысяч коп о несягнене одним на другх словом доткливим и рукою*, w: *Сборник*, t. 3, s. 353-354.

⁴⁷ W. Pocięcha, op. cit., s. 37.

⁴⁸ A Frycz Modrzewski, op. cit., s. 131.

w kraju⁴⁹. Był on „pełen szacunku dla starszych, łaskawy i dobrotliwy wobec poddanych, miłosierny wobec ubogich, sprawiedliwy i słuszności tak oddany”⁵⁰ – oto charakterystyka Zygmunta I odzwierciedlająca zarazem jego najważniejsze cechy jako najwyższego sędziego. Dodatkową istotną zaletą monarchy, podkreślaną zwłaszcza przez Andrzeja Frycza Modrzewskiego, było zamiłowanie do pokoju, a z tym wiąże się niechęć do wikłania się w konflikty, co również zostało podkreślone przez innego renesansowego kronikarza⁵¹. Istotne i ważne są to cechy dla każdego władcy, który swoim nieskazitelnym postępowaniem miał odzwierciedlać symbol praworządności w państwie, a poprzez swoją działalność sądowniczą realizował powierzone mu zadanie.

Wyroki Zygmunta I oceniane są jako sprawiedliwe. Monarcha angażował się w sprawy sądownicze, starał się rzetelnie je analizować i wziąć pod uwagę argumenty procesujących się stron. Tworzył komisje sądownicze, a także należy zaznaczyć, że wysyłał urzędników do bliższego przebadania sprawy. Przykładem takiego postępowania był słynny proces sądowy pomiędzy królową Boną a Radziwiłłami o rozgraniczenie dóbr rajgrodzko-goniądzkich. Zygmunt I powołał osoby do przebadania sprawy, które wykryły liczne nadużycia ze strony oskarżonego rodu. Przez kilka lat rzetelnie zbierano materiały i gromadzono świadków, obciążających zeznaniami Radziwiłłów. Wyrok w sprawie nielegalnego przyłączenia pasa ziemi z Puszczy Grodzieńskiej do Rajgrodu monarcha wydał w 1536 r., rozkazując sporny pas ziemi przyłączyć do należącego do Bony starostwa grodzieńskiego. Jednak w całym tym procesie nie można zarzucić monarsze stronniczości i chęci nadużycia swej władzy na korzyść żony. Przestrzegał własnych kompetencji i ustanowionego prawa. Wraz z postępowaniem choroby, związanej z podeszłym wiekiem, wpływy i skuteczność monarchy malały, ale jego władza sądownicza nie była podważalną⁵².

O realności sprawowanej władzy przez władcę świadczą prośby pisane przez członków rady wielkksiążęcej do monarchy, które zawierają następujące treści: „aby mógł raczyć na to państwo Wielkie Księstwo Litewskie łaskawie

⁴⁹ A. Dembińska, op. cit., s. 288.

⁵⁰ Cyt. za D. Wójcik-Góralaska, op. cit., s. 80.

⁵¹ A. Frycz Modrzewski, op. cit., s. 134; Ł. Górnicki, *Dzieje w Koronie Polskiej*, opr. H. Barycz, Wrocław 2003, s. 26-27. Określenie wewnętrznej polityki króla Zygmunta I mianem pokojowej została przyjęta przez większość historyków czasów zygmunto-wskich. Zob. O. Halecki, *Idea Jagiellońska*, Kwartalnik Historyczny, 1937, t. 51, nr 1-2, s. 502-503; L. Finkel, *Elekcyja Zygmunta I. Sprawy dynastii Jagiellońskiej i unii polsko-litewskiej*, Kraków 2010; G. Błaszczuk, op. cit., s. 47-49; H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań 2006, s. 335-340.

⁵² *Lietuvos Metryka*, knyga nr 19 (1535-1537), nr 238, s. 243-244; W. Pocięcha, op. cit., s. 160-166, 203.

i miłościwie wejrzeć”⁵³. Wzywano go do powrotu do państwa, gdyż wierzono, że tylko on potrafi wymierzyć sprawiedliwość. Wyłania się przy tym kolejny bardzo ważny sposób postrzegania władcy – jako czynnik wprowadzający porządek i harmonię w państwie. Widziano w nim postać dobrego sędziego i ojca, bez którego nie wyobrażano sobie możliwość dłuższego funkcjonowania państwa. Z kolei podstawowym obowiązkiem każdego poddanego była wierna służba rozkazom wielkiego księcia.

Wprowadzony sędowniczy ustrój nie był do końca dostosowany do panującej sytuacji XVI-wiecznej Litwy, co wynikało nie tylko z braku odpowiednich przepisów zawartych w treści I Statutu Litewskiego, ale także ze zmniejszającego się autorytetu samego wielkiego księcia. Wzrost wpływu rady panów poprzez przejmowanie uprawnień monarchy oraz ochrona własnych praw i przywilejów stawianych nad dobrem państwa przyczyniły się do bezprawia w kraju. Dodatkowo pogarszało tę sytuację zaangażowanie się monarchy w sprawy Korony Polskiej. Tym samym doprowadzało to do umniejszenia funkcji wielkiego księcia jako najwyższej instytucji sędowniczej, niemogącego dostatecznie wywiązywać się z narzucanych obowiązków. Niemniej jednak władca w całej tej hierarchii urzędniczej zawsze będzie odgrywać nadrzędną rolę jako odwieczny strażnik prawa i porządku, mający zapobiegać niesprawiedliwości i anarchii w kraju.

COMPETENCES OF THE MONARCH OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA AS THE HIGHEST JUDICIAL INSTITUTION. LITHUANIAN JUDICIARY DURING THE REIGN OF SIGISMUND I THE OLD (AN OUTLINE)

The Grand Duchy of Lithuania was a hereditary monarchy, which was reigned by Sigismund I the Old in the years 1506-1548. The monarch performed a function of the highest judge whose decisions were final. They were verdicts of highest instance by their nature.

Therefore, the monarch was the highest judicial body, but not the only one. His competences were partially transferred onto other persons and institutions, which were allowed to pass rulings on behalf of the king. They were successively: voivodes, starostas, Land Marshal, Court Marshal and tenants. In

⁵³ *Поселство до гсдря. короля его млсти, од панов рад великого князьства Литовского, в: Сборник, т. 2, s. 165.*

the absence of a monarch, the highest judicial body consisted of the Council of Lords. Validation of the judicial powers of a monarch along with Lithuanian law codification were included in the I Statute of Lithuania issued in 1529. It regulates judicial proceedings and confirms the role of the monarch as the supreme judge. The reign of Sigismund I the Old is referred to as the dominance of magnate oligarchy.

Growing influence of the Council of Lords, unresolved conflicts prolonged over many years, abuses on the judges' part and non-compliance with the verdicts contributed to lawlessness in the country. At the same time, it all led to a failure in efficiency of the Grand Duke as the highest judicial body. Nevertheless, the monarch will always play the most important role in this administrative hierarchy as an everlasting guardian of law and order in the country, destined to prevent injustice and anarchy.

Tłum. mgr Magdalena Ochmańska